

Історія

УДК 94(477) “1919/192”

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.18233235>

**Епідемія тифу та її вплив на життєдіяльність сільського населення
України у 1919-му – 1920-х роках ¹**

Олексій Вікторович Компанієць,

аспірант кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки
Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького

<https://orcid.org/0000-0001-6239-3039>

Прийнято: 19.12.2025 | Опубліковано: 31.12.2025

***Анотація.** У статті досліджено вплив епідемії тифу на життєдіяльність сільського населення України у 1919-му – 1920-х рр. Проаналізовано просторово-часову динаміку поширення епідемічних захворювань на території України в умовах соціально-політичної нестабільності, воєнних дій та руйнування системи охорони здоров'я. На основі свідчень сучасників, медичних звітів і статистичних матеріалів розглянуто уявлення тогочасного суспільства про причини виникнення та масштаби епідемій. Здійснено спробу кількісної оцінки захворюваності та смертності серед сільського населення, окреслено соціально-економічні й демографічні наслідки епідемії тифу. Зроблено висновок, що масове поширення епідемічних хвороб істотно вплинуло на повсякденне життя*

¹ Стаття містить результати дослідження за фундаментальним дослідженням «Соціокультурний простір України другої половини XIX – першої третини XX ст.: селянський світ» (номер державної реєстрації: 0123U101600)

селянства, трудові ресурси та традиційні форми господарювання, посиливши кризові явища в українському селі першої третини ХХ ст.

Ключові слова: епідемічні захворювання, інфекційні хвороби, тиф, «іспанський грип», охорона здоров'я, санітарно-епідеміологічна ситуація, сільське населення, екологічна історія, смертність, захворюваність.

The Typhus Epidemic and Its Impact on the Livelihoods of the Rural Population of Ukraine in 1919 – the 1920s*

Oleksii Kompaniets,

PhD student, Department of Archeology and Auxiliary sciences of history, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0001-6239-3039>

Abstract. *The article examines the impact of the typhus epidemic on the livelihoods of the rural population of Ukraine in 1919 – the 1920s. The spatio-temporal dynamics of the spread of epidemic diseases across the territory of Ukraine are analyzed in the context of socio-political instability, military actions, and the destruction of the healthcare system. Based on eyewitness accounts, medical reports, and statistical materials, the study explores contemporary societal perceptions of the causes and scale of epidemics. An attempt is made to quantitatively assess morbidity and mortality among the rural population, and the socio-economic and demographic consequences of the typhus epidemic are outlined. The article concludes that the mass spread of epidemic diseases significantly affected the everyday life of the peasantry, labor resources, and traditional forms of economic activity, exacerbating crisis phenomena in the Ukrainian countryside during the first third of the twentieth century.*

Keywords: *epidemic diseases, infectious diseases, typhus, «Spanish flu», healthcare, sanitary-epidemiological situation, rural population, environmental history, mortality, morbidity.*

Постановка проблеми. Загальноєвропейська криза 1914 – 1923 рр., передусім такі її складові як воєнні дії 1914 – 1918 рр., революційні потрясіння, депортації населення та міграційні процеси, помножені на процеси урбанізації та бурхливий розвиток транспорту, закономірно викликали небувалу мобільність населення на континенті. Ці обставини стимулювали не лише крос-культурний обмін, але й разом із виснаженням та зубожінням людей, погіршенням санітарно-побутових умов, збігом природно-кліматичних та космічних факторів призвели до стрімкого поширення епідемічних хвороб, які за кілька років забрали життя в чотири рази більшої кількості людей, аніж Перша світова війна. Для природних катаклізмів, які не визнають національних кордонів, українські землі не стали винятком, однак досі вплив природного чинника на події та явища історії України залишається недооціненим і перебуває на маргінесі наукових студій.

Мета дослідження – з'ясувати причини, масштаби, географію, закономірності, особливості та наслідки епідемічних захворювань (передусім різних форм тифу), що вразили населення України в 1919 – 1929 рр.; особливості впливу інфекційних захворювань на життєдіяльність сільського населення. В ширшому значенні – спробувати показати якою була «відповідь» людей (психічно, фізіологічно й матеріально ослаблених Першою світовою війною, революційними потрясіннями, голодом 1921 – 1923 рр.) на «виклики» не тільки соціуму, але й природи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження підготовлено на основі широкої теоретичної та емпіричної бази. Концептуально та методологічно воно перебуває у площині екологічної історії (*environmental history*) – сучасного міждисциплінарної наукової області, що вивчає стосунки

між людиною та рештою природи в ретроспективі. Теоретичну основу становлять праці О. Чижевського [22], Дж. МакНіла [24], Дж. Даймонда [3], П. Сорокіна [15], в яких обґрунтовано роль епідемічних захворювань як каталізаторів соціальних потрясінь.

Виклад основного матеріалу. На українських землях протягом досліджуваного періоду було зафіксовано цілий спектр інфекційних хвороб: тиф різних видів, холера, дизентерія, кір, віспа, малярія, короста, сифіліс та ін.

Грип серотипу H1N1, більш відомий як «іспанський грип», що охопив світ у 1918 – 1920 рр. і став наймасовішою пандемією в історії, не оминув України. Однак тут він відчувався слабше, а його наслідки не були такими катастрофічними, як, наприклад, у Західній Європі. Натомість населення українських земель більше страждало від іншого недугу – епідемії тифу, що трьома хвилями прокотився по людям, які були фізично, психічно й матеріально виснажені загальноєвропейською кризою 1914 – 1923 рр.

З огляду на масштабність і небезпечність епідемії висипного, черевного та поворотного тифу, що з 1919 р. набула характеру пандемії, надалі зупинимося на ній докладніше.

Таблиця 1

Захворюваність на тиф на території дев'яти українських губерній у складі Російської імперії (1900 – 1914 рр.)

Назва захворювання	Українські землі (9 губерній)		
	Всього хворих за 1900 – 1914 рр.	%	Щорічна кількість хворих (в середньому)
Висипний тиф	460 769	4,5	30 718
Поворотний тиф	200 170	1,9	13 345
Черевний тиф	1 734 799	16,8	115 653
Тиф невідомого виду	194 530	1,8	12 969
Всі інфекційні хвороби	14 023 229	100	934 822

Складено за: [23,6]

Як бачимо з Таблиці 1, на початку XX ст. захворювання на тиф різних форм становило бл. $\frac{1}{4}$ від усіх випадків зараження пошесними недугами. При цьому наявний прямий зв'язок між ступенем урбанізації, мобільністю населення, відкритістю соціальних груп з одного боку та частотою зараження інфекцією з іншого. З Таблиці 2 видно, що на початку XX ст. в Наддніпрянській Україні жителі міст в 1,5 рази частіше хворіли на висипний тиф, аніж селяни, в 15 разів частіше на поворотний тиф і майже вдвічі частіше на черевний тиф.

Таблиця 2

Середня захворюваність на тиф на 10 000 населення в містах та сільській місцевості дев'яти українських губерній у складі Російської імперії (1900 – 1914 рр.)

Назва захворювання	Хворих на 10 000 населення	
	у містах	у сільській місцевості
Висипний тиф	17,1	10,6
Поворотний тиф	29,3	2,1
Черевний тиф	64,8	38,9
Тиф невідомого виду	15,8	3,1

Складено за: [23,11]

В динаміці епідемія тифу на українських землях мала такий вигляд: протягом травня-листопада 1918 р. в різних частинах України фіксувалися локальні випадки захворювань; на січень-червень 1919 р. припала перша хвиля пошесних захворювань; друга хвиля поротного тифу прокотилася Україною в 1920 – 1922 рр.; друга хвиля черевного тифу вразила населення в 1921 р.; друга і третя хвиля висипного тифу припали, відповідно, на 1920 і 1922 рр. У 1923 р. наслідки епідемії ще відчувались, а наступного року санітарно-

епідеміологічна ситуація в Україні стабілізувалася і за більшістю показників повернулася на рівень 1901 – 1904 рр. (див. Таблицю 3).

Таблиця 3

Частота захворювань на тиф на українських землях в 1900 – 1924 рр.

Назва захворювання	Кількість хворих на 10 000 населення				
	1900-1904	1905-1909	1910-1914	1915-1919	1920-1924
Висипний тиф	9,7	10,4	12,8	41,7	93,5
Поворотний тиф	1,3	8,7	4,1	4,9	94,3
Черевний тиф	37,8	48,2	38,4	14,5	36,8
Тиф невстановленого виду	5,3	4,9	3,8	2,0	10,8

Складено за: [23,12]

Із Таблиці 4 видно, що в 1920 р. на українських землях середня кількість хворих на висипний тиф досягала 257,8 чол., у 1921 р. – 63,3 чол., у 1922 р. – 133,4 чол., у 1923 р. – 12,3 чол., у 1924 р. – 4,9 чол. на 10 000 населення. Найбільше цей різновид тифу вразив населення Харківської, Полтавської, Чернігівської, Катеринославської та Донецької (створена у лютому 1919 р.) губерній. Меншою мірою висипний тиф фіксувався у Волинській, Київській та Подільській губерніях.

Таблиця 4

Просторово-часова динаміка поширення захворюваності на висипний тиф в Україні (1920 – 1924 рр.)

Губернія	Абсолютна кількість хворих / Кількість хворих на 10 000 осіб				
	1920	1921	1922	1923	1924
Волинська	7405 / 43,1	3310 / 19,2	6666 / 37,8	1411 / 7,3	777 / 4,3
Донецька	65599 / 246,6	13146 / 49,4	29373 / 110,8	2850 / 11,3	869 / 3,2
Катеринославська	78176 / 224,6	13318 / 38,3	53603 / 157,2	3738 / 10,9	2166 / 6,3
Київська	29709 / 69,7	20482 / 48,1	34311 / 79,6	3708 / 8,1	1958 / 4,2

Одеська	74310 / 216,6	33202 / 96,8	100080 / 295,2	3110 / 9,4	1289 / 3,9
Подільська	6290 / 22,8	6611 / 24,0	12952 / 46,3	1906 / 6,6	1552 / 4,4
Полтавська	120052 / 398,8	43052 / 143,0	72868 / 241,2	8970 / 28,5	2980 / 8,3
Харківська	181471 / 731,7	21049 / 84,9	25951 / 103,8	4053 / 17,3	1397 / 5,1
Чернігівська	67474 / 366,7	12189 / 66,2	24111 / 128,9	2087 / 10,9	968 / 4,8

Складено за: [23,18]

Як свідчать дані, наведені у Таблиці 5, в 1920 р. на українських землях середня кількість хворих на поворотний тиф досягала 123,9 чол., у 1921 р. – 119,2 чол., у 1922 р. – 186,3 чол., у 1923 р. – 21,4 чол., у 1924 р. – 1,7 чол. на 10 000 населення. Найбільш ураженими поворотними тифом виявилися Донецька, Харківська, Одеська, Полтавська та Катеринославська губернії; менш згубні наслідки пошесті мала у Волинській, Київській, Чернігівській та Подільській губерніях.

Таблиця 5

Просторово-часова динаміка поширення захворюваності на поворотний тиф в Україні (1920 – 1924 рр.)

Губернія	Абсолютна кількість хворих / Кількість хворих на 10 000 осіб				
	1920	1921	1922	1923	1924
Волинська	6129 / 35,6	6285 / 36,5	9611 / 54,6	1918 / 9,9	207 / 1,1
Донецька	58648 / 220,5	59417 / 223,4	59635 / 225,0	11098 / 44,0	374 / 1,4
Катеринославська	60770 / 174,6	51236 / 147,2	104122 / 305,3	8040 / 23,5	1040 / 3,0
Київська	21091 / 49,5	44813 / 105,2	52711 / 122,3	5713 / 12,5	462 / 1,0
Одеська	56031 / 163,4	72853 / 212,4	104422 / 308,0	7626 / 23,0	394 / 1,2

Подільська	7099 / 25,7	15628 / 56,6	24888 / 88,9	5395 / 18,8	1132 / 3,3
Полтавська	34355 / 114,1	41144 / 136,7	84844 / 280,9	8144 / 25,9	278 / 0,8
Харківська	62333 / 251,3	26822 / 108,2	39878 / 159,5	6778 / 28,9	678 / 2,5
Чернігівська	14760 / 80,2	8555 / 46,5	24766 / 132,4	1196 / 6,3	133 / 0,7

Складено за: [23,20]

З огляду на дані, наведені у Таблиці 6, епідемія черевного тифу була менш масовою порівняно з висипною та червеною формами. Серед найбільш уражених, як і в попередніх випадках, опинилися Харківська, Одеська, Катеринославська та Донецька губернії.

Таблиця 6

Просторово-часова динаміка поширення захворюваності на черевний тиф в Україні (1920 – 1924 рр.)

Губернія	Абсолютна кількість хворих / Кількість хворих на 10 000 осіб				
	1920	1921	1922	1923	1924
Волинська	731 / 4,2	2541 / 14,8	1416 / 8,0	895 / 4,6	2057 / 11,3
Донецька	15477 / 58,2	22135 / 83,2	12466 / 47,0	3961 / 15,7	3330 / 12,3
Катеринославська	18707 / 53,8	28852 / 82,9	23273 / 68,2	5389 / 15,8	3903 / 11,4
Київська	6980 / 16,4	16424 / 38,5	9817 / 22,8	3556 / 7,8	5399 / 11,6
Одеська	15033 / 43,8	30333 / 88,4	17911 / 52,8	3864 / 11,6	4767 / 14,5
Подільська	1101 / 4,0	7836 / 23,4	3928 / 14,0	1704 / 5,9	2759 / 8,0
Полтавська	11733 / 38,9	19582 / 65,1	10698 / 35,4	3852 / 12,2	3956 / 11,0

Харківська	45787 / 184,6	34485 / 139,0	13385 / 53,5	5433 / 23,2	5495 / 20,1
Чернігівська	11584 / 63,0	12642 / 68,7	9705 / 51,9	3807 / 19,9	4928 / 24,6

Складено за: [23,24]

Дані, наведені у Таблицях 4-6 виглядають особливо катастрофічними, якщо звернутися до аналогічних показників у інших європейських державах, населення яких, зауважу, також винесло на собі тягар Першої світової війни. Так, у Франції (без колоній) в 1922 р. коефіцієнт хворих на висипний тиф становив 0,004 чол. на 10000 населення, в Італії у 1923 р. – 0,005 чол., в Німеччині та Великій Британії (без колоній) у 1924 р. – 0,001 та 0,002 чол. на 10000 населення відповідно [23,18].

Таблиця 7

Сезонність паразитних тифів на території України (1902 – 1924)

Місяці	Осіб, які захворіли за день			
	Висипний тиф		Поворотний тиф	
	1902 – 1914 рр.	1920 – 1924 рр.	1902 – 1914 рр.	1920 – 1924 рр.
Січень	1267	1597	1167	1265
Лютий	1558	2272	1306	1432
Березень	1581	2193	1222	1360
Квітень	1698	1957	1278	1206
Травень	1326	1571	1250	1387
Червень	872	973	1111	1370
Липень	570	450	972	989
Серпень	442	202	778	735
Вересень	477	140	750	532
Жовтень	570	156	694	520
Листопад	756	226	806	572
Грудень	942	360	833	661

Складено за: [23,53]

Проаналізувавши інформацію, наведену в Таблиці 7, можна стверджувати, що тиф є певною мірою сезонним (зимово-весняним) захворюванням, оскільки кількість хворих у цей період перевищує показники липня-листопада подекуди в 4-5 разів. У 1920 – 1924 рр. найбільша частка осіб, вражених висипним тифом фіксувалася в лютому-квітні, а поворотним тифом – у січні-червні. Власне сплеск захворюваності на тиф, що дав початок епідемії 1919 – 1923 рр., припав також на січень-лютий 1919 р.

Спробуємо виділити фактори, які сприяли виникненню у 1919 р. на території України епідемії тифу.

1. Після підписання Брестського мирного договору 27 січня (9 лютого) 1918 р. Україна стала транзитною територією руху великої кількості людей. Додатковий фактор – місця значного скупчення людей. У листі Міністерства народного здоров'я і опікування до Міністерства шляхів Української держави від 20.11.1918 р. зазначалося «Залізничні шляхи були джерелом розповсюдження холери, тифу та інших заразних хвороб» [цит. за: 1, 77].

2. Погіршення раціону харчування, що знижувало імунітет населення, а відтак – опірність організму хворобам. Характерна риса – труднощі забезпечення продовольством військ. Додатковий фактор – голод 1921 – 1922 рр.

3. Стрімке погіршення санітарного стану населення. Обмежений доступ великих груп населення до найважливіших елементів гігієни – гарячої води, лазень, чистого одягу, мила, медикаментів тощо. Особливої гостроти ці обставини набували на територіях, які перебували в зоні ведення бойових дій у 1914 – 1917 рр. Так відділ Державної жандармерії ЗУНР в Бродях повідомляв уряд, що «75% повіту знищені дотла, а люди мешкають у стрілецьких ровах разом з худобою», а в Станіславі «санаційні відносини є страшні, по вулицях повно болота, по подвір'ях лежать нечистоти, калові ями переповнені, криниці

зле почищені... Управа міста безсильна, бо не вистачає коней, возів, фірманів і людей для згортання болота і вивозу нечистот, також попсовані дороги» [2, 183].

4. Недостатнє фінансування медичної галузі в умовах політичної нестабільності та воєнної розрухи. Так, за підрахунками епідемічних лікарів, з січня 1919 р., коли різко посилилась епідемія тифу, щомісячна потреба в коштах на боротьбу з ним (медикаменти, утримання лікарень та бараків, харчування хворих, дрова, транспорт, платня медперсоналу тощо) в одній лише Харківській губернії становила 3 млн. крб. Попри це більшовики виділяли на боротьбу з тифом не більш, ніж 145 тис. крб. на місяць, тобто у 20 разів менше від потреби [7, 196].

5. В умовах перевантаженості медичних закладів хворими на епідемію тифу, пріоритетна допомога надавалася військовим, а не цивільному населенню. Численні випадки вигнання пацієнтів-цивільних із медзакладів Харківської губернії і розміщення там хворих червоноармійців наводить у своїй статті І. Логовський [7, 197].

6. Нестача медперсоналу для боротьби з тифом у губернії. Одним зі способів часткового вирішення проблеми стала мобілізації до шпиталів т. зв. «тифозних студентів».

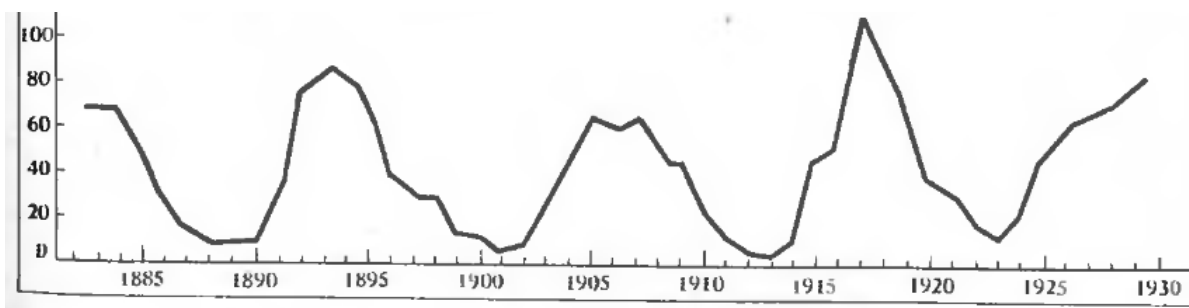
7. Земська протиепідемічна медична та санітарна організації в умовах революційних подій та воєнного лихоліття були фактично ліквідовані, однак їх ефективного заміника створено не було. У звіті Одеського губздороввідділу за листопад 1921 р. санітарний стан краю описувався так: «Санітарні лікарі... існують більше на папері, ніж у дійсності, бо фактично, внаслідок відсутності транспорту, вони позбавлені можливості об'їжджати свої ділянки, навіть у тих випадках, коли в них з'являються епідемічні осередки. Нагляду за житловими приміщеннями ніде немає... Перед нами картина повної санітарної розрухи» [21, 81].

8. Слабка мережа дезінфекційних закладів. Напр., у 1921 р. в Українській СРР нараховувалося лише 230 дезустановок (132 – стаціонарних, 98 – мобільних) [21, 78].

9. Недостатньо високий рівень особистої гігієни та санітарної свідомості населення. В багатьох випадках, попри всі застереження й заборони, нехтуючи власною безпекою, селяни відвідували масові зібрання (весілля, похорони й т. п.), а то й провідували хворих, уражених пошесним недугом.

10. Збіг космічних та геохімічних процесів. Видатний біофізик Олександр Чижевський встановив, що між активністю Сонця і виникненням епідемій у формі пандемій на Землі існують певні закономірності [22, 221-222]. Так, епідемії грипу й тифу трапляються у період найвищої, або найнижчої активності Сонця. У випадку епідемії тифу 1919 – 1923 рр. спостерігається збіг із фазою низької сонячної активності, що спровокувало відповідні біохімічні процеси.

Активність Сонця з 1881 по 1930 рр. (за О. Чижевським) [22, 231].

Підсумовуючи огляд основних факторів, що сприяли поширенню пошесних захворювань, можна визнати справедливим твердження історика Віталія Скальського про те, що військові дії, нестабільна політична ситуація, серйозна економічна криза не дозволила суспільству та владі адекватно реагувати на виклики природних явищ [13, 74].

Тогочасна преса була переповнена повідомленнями про нові вогнища тифу, його масштаби, високу смертність, а також кризовий стан санітарно-епідеміологічної служби. Все разом це створювало гнітючу і безпорадну, якщо не сказати панічну, картину: «Скрізь по повітах Поділля лютують пошесті, майже всі існуючі: всі три тифи, скарлатина, короста, що є завжди ознакою погіршення санітарно-гігієнічних умов життя населення»; «У Харкові дуже лютує пошесть плямистого тифу; смертність страшенна» [8-10].

Так само телеграфно стислими, подібно до фронтових зведень, виглядають повідомлення про розповсюдження епідемії тифу територією України зі сторінок офіційних обіжників і звітів про стан справ на місцях. Підтвердженням цих слів можуть стати повідомлення, які надходили у 1919 р. із різних повітів Полтавської губернії: «Епідемія *[тифу – прим.]* не зменшується попри вжиті заходи. Гостро відчувається нестача медикаментів та засобів дезінфекції. По всьому повіту відкриті заразні бараки. В деяких волостях з'явилася натуральна віспа» (Гадяцький повіт) [19, 48]; «Розвивається епідемія висипного тифу, боротися з яким за відсутності необхідних засобів і малій кількості медперсоналу дуже складно» (Лубенський повіт) [19, 49]; «Відсутність засобів гальмує роботу по боротьбі з тифом» (Костянтиноградський повіт) [19, 49]; «В повіті лютує епідемія висипного тифу, котра з кожним днем зростає. В місті відкрито висипно-тифовий барак на 50 ліжок. Відчувається великий брак медичного персоналу, медикаментів та грошових коштів» (Кобиляцький повіт) [19, 49-50]; «Епідемія тифу набуває широкого розмаху, боротися з яким дуже складно. В повіті медичного персоналу дуже мало» (Прилуцький повіт) [19, 50]; «В повіті лютує висипний тиф, для боротьби з яким організовано Надзвичайну Комісію. Відчувається брак медперсоналу. В деяких волостях зафіксовані спалахи віспи. Для ефективної боротьби з епідемією потрібні грошові кошти» (Кременчуцький повіт) [19, 50]; «Епідемія тифу розростається. Медичний

персонал мобілізовано, але його недостатньо для боротьби з тифом. Засоби дезінфекції відсутні» (Роменський повіт) [19, 50].

Якщо восени 1919 р. здавалося, що епідемія тифу пішла на спад, то в січні – березні 1920 р. почалася її друга хвиля, як видно з офіційних повідомлень, ще загрозливіша і масштабніша.

Так, у м. Сміла Черкаського повіту Київської губернії «захворіло до 9 тис. чол. Лікарні були переповнені, а медикаменти відсутні» [19, 17 зв.]. У Ставищанській волості Таращанського повіту Київської губернії відзначалася «жахлива епідемія тифу», причому єдина лікарня «перебувала в жалюгідному стані, була перевантажена та не мала жодних медикаментів» [19, 20 зв.]. В Липовецькому повіті Київської губернії епідемія тифу «сягнула жахливих масштабів. Вона вразила понад 60% населення повіту» [19, 21 зв.].

Спробуємо виділити основні способи профілактики та боротьби з епідемічними захворюваннями:

1. Створення спеціальних органів по боротьбі з епідемічними захворюваннями (напр., Надзвичайна комісія з боротьби з висипним тифом («Чрезсыптитиф»), організована 06.02.1919 р. при РНК УСРР; Санітарний Комітет, створений 08.12.1919 р. при Головноуповноваженому Уряду УНР). 16.02.1920 р. «з метою фактичного створення єдиного протиепідемічного фронту і проведення санітарної диктатури» постановою Всеукраїнському було створено Тимчасову центральну надзвичайну санітарну комісію [11, 219]. В окремих випадках подібні органи наділялися надзвичайними повноваженнями. Так, за невиконання вимог Надзвичайної комісії з боротьби з висипним тифом винні підлягали суворій відповідальності за законами військового часу [1, 103]. Серйозність, з якою влада підходила до питання боротьби з епідемією тифу, відображає образний вислів Володимира Леніна, під час доповіді на VII Всеросійському з'їзді Рад (05.12.1919): «Або воші переможуть соціалізм, або соціалізм переможе вошей!» [цит. за: 21, 75].

2. Створення / оновлення відповідної нормативно-правової бази. Наприклад, 30.04.1920 р. РНК УСРР видала декрет «Про боротьбу з епідеміологічними недугами». Зокрема, передбачалося, що Волвиконкоми (Волосні виконавчі комітети) були відповідальними за санітарний стан сіл, слобод, шкіл, помешкань, а також влаштування та покращення джерел питної води. Вони повинні були стежити за чистотою сіл, садиб, джерел пиття, а також поширювати серед населення знання про гігієну і санітарію. Крім того, вони мали допомагати при розробці заходів боротьби із заразними хворобами (щеплення проти тифу, віспи, холери), відводити приміщення для проведення лікування заразних хворих, а якщо була необхідність, ремонтувати їх та постачати харчі і всі види господарських товарів тощо [1, 107].

3. Встановлення спеціальних податків для поповнення бюджету боротьби з епідемічними захворюваннями (напр., у жовтні 1919 р. Рада Міністрів УНР надала місцевому та земському самоврядуванню право встановлювати спеціальні збори для покриття видатків на боротьбу з пошесними хворобами серед населення).

4. Створення осередків наукового вивчення симптоматики, клініки, методів лікування і профілактики епідемічних захворювань. Так, 05.01.1920 р. при Харківському губздороввідділі було створено комісію по вивченню висипного тифу на чолі з проф. П. І. Шатиловим, а при Одеському губздороввідділі – на чолі з проф. Д. К. Заболотним [21, 77].

5. Просвітницькі заходи. В умовах малограмотності населення поширеними стали плакати і науково-популярні брошури санітарно-гігієнічного змісту. Одне з таких видань мало промовисту назву «Висипний тиф. Народна лекція у віршах» [18].

Деякі заходи по боротьбі з епідемічними захворюваннями мали суперечливий характер. Особливо ті, що були пов'язані із пошуком, або виділенням грошових асигнувань.

Так, 6 жовтня 1919 р. Міністр народного здоров'я і опікування представив до Ради Міністрів УНР законопроект про асигнування 808 млн. 974 тис. 700 грн. на боротьбу з пошестями. Рада Міністрів постановила видати в розпорядження Міністра одноразово 214 млн. 993 тис. 100 грн., у тому числі: 10 млн. грн. – на постачання білизни в лазні, 63 млн. 244 тис. 060 грн. – на утримання медико-санітарних установ протягом жовтня місяця, і 28 млн. 987 тис. 920 грн. – на боротьбу з пошесними хворобами серед військ й на транспортних шляхах, а також на відповідні установи Червоного хреста на листопад і грудень місяць та ін. Ці видатки були віднесені Радою Міністрів до надзвичайних, відповідно до кошторису Міністерства [1, 174].

Показовим є випадок, що трапився в Уманському повіті Київської губернії. Сільський театр при «Просвіті» в с. Кузьмина Гребля влаштував на Різдвяні свята вистави, прибуток з яких було призначено на боротьбу з висипним і черевним тифом, які поширювалися в селі [10, 2]. Таким чином, пошук додаткових коштів на боротьбу з епідемічними захворюваннями відбувався шляхом організації масових заходів, які сприяли ще більшому їх розповсюдженню в умовах скупчення великої кількості людей.

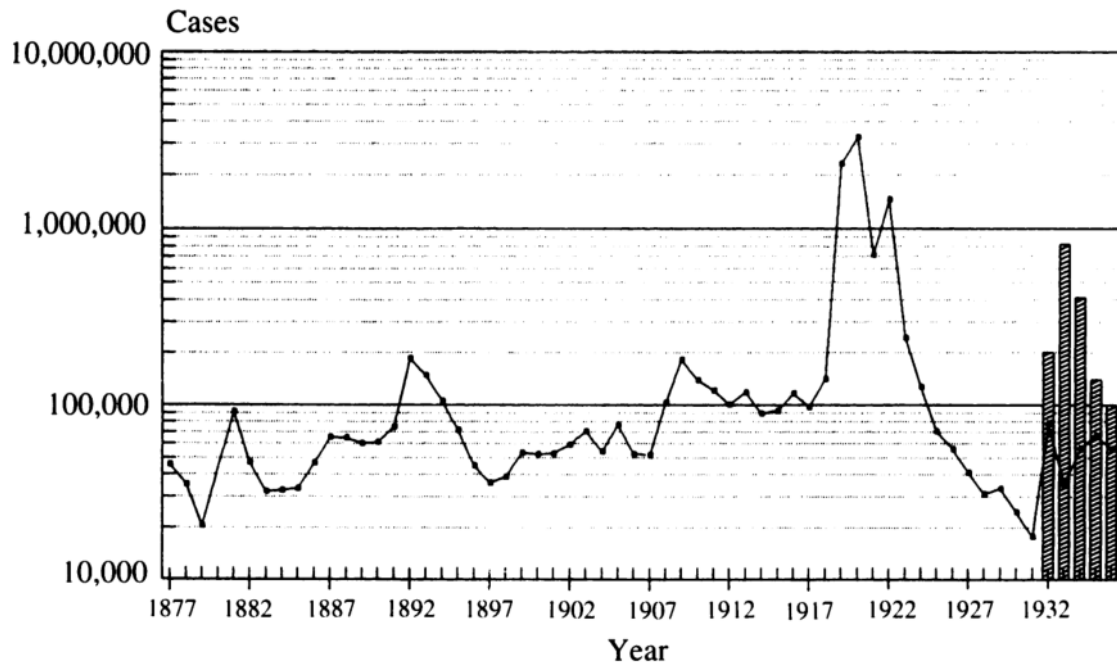
Закономірно постає питання про демографічні наслідки епідемічних захворювань на українських землях протягом досліджуваного періоду, зокрема про число жертв різних форм тифу як найбільш смертоносною на той час інфекції.

Слід зауважити дві принципові деталі. По-перше, аналіз демографічних наслідків епідемій має деякі методологічні труднощі, пов'язані з кореляцією числа померлих відносно всіх людей, які перехворіли тифом у 1919 – 1923 рр. Крім того, ані в першоджерелах, ані в історіографії нами не виявлено статево-вікової структури тих, хто занедужав / помер від тифу. Друга деталь стосується того, що найсмертоносніша епідемія на тодішніх українських землях, якою був тиф, не може зрівнятися із катастрофічними демографічними наслідками

грипу серотипу H1N1 («іспанки»), що вразив світ у 1918 – 1919 рр., однак, через не до кінця зрозумілі причини, відносно слабо проявився в Україні.

Спробуємо спершу з'ясувати кількість осіб, які переохворіли згаданим пошесним недугом. Історик К. Д. Паттерсон (K. D. Patterson), спираючись на дані Бюро охорони здоров'я при Лізі націй, наводить щорічну статистику випадків захворювання на тиф по Російській імперії / СРСР за 1877 – 1936 рр. Таким чином, у 1918 р. мали місце бл. 110 тис. захворювань, 1919 р. – вже понад 1,1 млн., 1920 р. – бл. 1,2 млн., 1921 р. – бл. 700 тис., 1922 р. – понад 1 млн., 1923 р. – бл. 120 тис. Отже, якщо вірити даним К. Д. Паттерсона, протягом досліджуваного періоду в Російській імперії епідемією тифу було вражено бл. 4 млн. 230 тис. чол.

Випадки захворювання на тиф по Російській імперії / СРСР, 1877 – 1936 рр. (за К. Д. Паттерсоном) [25, 367]

Аналізуючи масштаби епідемії тифу на українських землях, історик В. Скальський наводить такі дані: взимку 1919 – 1920 рр. на тиф переохворіли близько половини цивільного населення і до 90% вояків і старшин Української

Галицької Армії, близько 25 000 з них померло [13, 74]. Інформація про масштаби епідемії серед військових сумнівів на викликає, однак цифри щодо захворюваності цивільного населення виглядають завищеними.

Провівши деякі обрахунки на основі найповніших даних про епідемію тифу на українських землях, що наведені у праці С. М. Екеля [23], можемо констатувати, що загальна кількість хворих серед цивільного населення за 1920 – 1923 рр. була такою: висипним тифом перехворіло 1 188 593 чол., поворотним – 1 051 621 чол., черевним тифом – 437 023 чол.

Отже, протягом 1920 – 1923 рр. жертвами тифу різних форм стали щонайменше 2 677 237 цивільних осіб, які проживали в українських губерніях колишньої Російської імперії. Якщо додати до цього дані за 1919 р., які на сьогодні лишаються фрагментарними і можуть бути прогнозовані хіба що приблизно, а також кількість хворих серед військових різних протиборчих сторін, то для Наддніпрянщини отримаємо цифру не менше 3,5 млн. осіб.

Жертвами епідемії тифу, що панувала на українських землях в 1919 – 1923 рр. стали люди різної станової та професійної приналежності. Хоча найбільш вразливим до нього був простолюди, тиф забрав життя таких відомих діячів як письменники Микола Євшан, Володимир Кобилянський, художник Георгій Нарбут, громадська діячка і організаторка жіночого руху Наталія Кобринська, авіаконструктори Олександр Карпека і Григорій Чечет, «примадонна» театру Галичини Катерина Рубчакова, політичний діяч і лідер УКП Михайло Ткаченко та ін. Значну частку серед померлих від тифу становлять військові дієвої армії УНР, УГА, повстанських загонів тощо. Серед них – генерал армії УНР Федір Колодій, полковники армії УНР Василь Тютюнник, Олекса Царенко, Дмитро Михайлів, Дмитро Іньків, полковник УГА Костянтин Слюсарчук, начальник санітарної управи армії УНР Дмитро Одрина, заступник державного секретаря військових справ ЗУНР Григорій Ракочий.

У своїй фундаментальній праці «Людина та суспільство в умовах лих» («Man and society in calamity», 1942) [15] Пітірім Сорокін показав як під впливом війн, революцій, голоду та епідемій змінюються поведінка людей, їх соціальна організація та культурне життя. Сорокін здебільшого аналізує вищезгадані чотири фактори поодиночі, у той час, коли на українських землях 1914 – 1923 рр. ми бачимо одночасне поєднання їх усіх. Соціальні та природні катаклізми, про які пише П. Сорокін, є одним із найпотужніших та найрадикальніших факторів соціокультурних змін, вони, за словами мислителя, «створюють сприятливі умови для швидкого перетворення соціальних інститутів – для створення принципово інших соціальних форм [15, 95].

Як зазначив історик К. Д. Паттерсон, «у відчайдушних умовах Російської імперії 1918 – 1922 рр. тиф мав здатність поширюватися із безпрецедентною швидкістю. Хвороба істотно вплинула на військові дії, на долю більшовицької революції і білої контрреволюції. Починаючи з міст і центральних районів, епідемічний тиф поширився за межі Уралу до Сибіру і Центральної Азії до кінця 1919 р. і охопив всю країну в 1920 р. Після короткого затишшя протягом більшої частини 1921 р., коли закінчилася громадянська війна, тиф повернувся знову, що на фоні голоду викликало особливий хаос в Україні і на Поволжі в 1922 р.» [25, 373].

В. Скальський слушно зазначив, що епідемія тифу, яка почалася 1919 р., стала причиною військових поразок УГА та однією із причин більш глобальної поразки державотворчих змагань українців [13, 74].

Якщо відкласти в бік зайву емоційність, то можна помітити, навіть, в дечому позитивну роль, яку справили епідемії 1919 – 1923 рр. на українське суспільство. П. Сорокін відзначає позитивну селективну роль епідемій [15, 81]. Таким чином, жертвами епідемій ставали частіше фізично

слабкі індивіди, аніж сильні; неосвічене та бідне населення страждало від пошестей більшою мірою, ніж освічене й заможне.

Висновки. Епідемія тифу 1919-го – 1920-х рр. стала одним із ключових чинників, які визначали умови повсякденного життя та господарської діяльності населення України у період післявоєнної та революційної нестабільності. Для селянства тиф був не лише медичною проблемою, а комплексним соціальним лихом, що безпосередньо впливало на фізичне виживання, трудову активність, демографічну відтворюваність і традиційні форми господарювання.

Епідемія істотно скоротила трудові ресурси українського села. Масова захворюваність і висока смертність серед працездатного населення призводили до зриву сільськогосподарських робіт, падіння продуктивності праці та загального занепаду селянських господарств. Тимчасова або постійна втрата годувальників посилювала процеси зубожіння, зростання утриманців і соціальної дезорганізації в селянських родинах.

Тиф глибоко втручався у повсякденні практики та соціальні зв'язки населення України. Карантинні обмеження, страх зараження, масова захворюваність і смертність руйнували традиційні форми взаємодопомоги, громади, родинної солідарності, змінювали ставлення до звичних обрядових практик. Водночас низький рівень санітарної культури й обмежені можливості для ізоляції хворих у сільській місцевості сприяли подальшому поширенню інфекції.

Особливо вразливим українське селянство робили нерівні умови доступу до медичної допомоги. У більшості сіл бракувало лікарів, фельдшерів, медикаментів, дезінфекційних засобів, а пріоритет у лікуванні часто надавався військовим. У результаті значна частина селян залишалася сам на сам із хворобою, що зумовлювало високу летальність і поширення народних, часто неефективних або шкідливих, практик лікування.

Епідемія тифу посилила демографічну кризу українського села, наклавшись на війнні втрати, голод і міграційні процеси. Зменшення чисельності населення, порушення статево-вікової структури та зростання кількості сиріт і вдів мали довготривалі наслідки для відновлення сільських громад у 1920-х рр.

Отже, епідемія тифу 1919-го – 1920-х рр. стала важливим чинником загострення кризи українського селянства, істотно вплинувши на його життєдіяльність, соціальну організацію та економічну спроможність. Вона наочно продемонструвала залежність стану сільського суспільства від поєднання соціальних і природних викликів та засвідчила необхідність розгляду епідемій як вагомого елементу історії повсякдення й екологічної історії України першої третини ХХ ст.

Список використаних джерел

1. Гоцуляк С. Л. Санітарно-епідеміологічне законодавство в Україні у ХХ ст. : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 – Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / С. Л. Гоцуляк ; наук. кер. В. Д. Гончаренко ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2017. – 218 арк.
2. Давибіда Л. І. Боротьба з інфекційними захворюваннями в Західно-Українській Народній Республіці / Л. І. Давибіда // Галичина. – 2014. – Ч. 25-26. – С. 182-187.
3. Даймонд Дж. Зброя, мікроби і харч: Витоки нерівностей між народами / Дж. Даймонд. – К. : Ніка-Центр, 2009. – 488 с.
4. Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920) / О. Доценко. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2001. – 375 с.

5. Дяченко П. Г. Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії УНР / Упоряд.: Р. Коваль. – К. : Стікс, 2010. – 448 с.
6. Жванко Л. М. Соціальні виміри Української Держави (квітень – грудень 1918 р.) / Л. М. Жванко. – Х. : Прапор, 2007. – 224 с.
7. Логовський І. М. Робота більшовицької влади по боротьбі з епідемією тифу у Харківської губернії (перша половина 1919 р.) / І. М. Логовський // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія : «Історія та географія». – 2017. – Вип. 54. – С. 193-199.
8. Нова Рада. – 04.01.1919. – № 4. – С. 2.
9. Нова Рада. – 05.01.1919. – № 5. – С. 3.
10. Нова Рада. – 17.01.1919. – № 11. – С. 2.
11. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 – 1920) / М. Омелянович-Павленко. – К. : Темпора, 2007. – 608 с.
12. Селянська правда. – 12.12.1924. – № 130. – С. 2.
13. Скальський В. Природні та техногенні катастрофи в революційній Україні, 1917 – 1921 рр. / В. Скальський // Соціальні конфлікти та повсякденне життя революційного суспільства 1917 – 1921 рр. / гол. ред. В. Ф. Верстюк. – К. : Інститут історії НАН України, 2014. – С. 68-75.
14. Смирнов Е. И. Войны и эпидемии / Е. И. Смирнов, В. А. Лебединский, Н. С. Гарин. – М. : Медицина, 1988. – 240 с.
15. Сорокин П. А. Человек и общество в условиях бедствий: (Влияние войны, революции, голода, эпидемии на интеллект и поведение человека, социальную организацию и культурную жизнь) / П. А. Сорокин. – СПб. : Изд. дом «Миръ», 2012. – 336 с.
16. Ступак Ф. Я. Особливості розвитку охорони здоров'я в Україні у першій половині ХХ століття / Ф. Я. Ступак // Грані. – 2015. – № 1. – С. 148-152.

17. Турчіна, М. О. Медичне законодавство в Україні в радянський період: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 – Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / М. О. Турчіна ; наук. кер. В. В. Россіхін ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2016. – 223 арк.
18. Фрид С. М. Сыпной тиф. Народная лекция в стихах / С. М. Фрид. – Екатеринбург, 1919. – 16 с.
19. ЦДАВО. – Ф. 2360. – Оп. 1. – Спр. 12. Обіжники ЦК КП(б)У, положення та постанови Всеукрревкому про стан органів охорони здоров'я та організації боротьби з епідеміями.
20. Хорош И. Д. Первые годы развития советского здравоохранения на Украине (1918 – 1920) / И. Д. Хорош – К. : Государственное медицинское издательство УССР, 1963. – 206 с.
21. Хорош І. Д. Розвиток охорони здоров'я на селі в Українській РСР (1918 – 1929 роки) / І. Д. Хорош. – К. : Здоров'я, 1969. – 172 с.
22. Чижевский А. Л. Космический пульс жизни: Земля в объятиях Солнца. Гелиотараксия / А. Л. Чижевский. – М. : Мысль, 1995. – 766 с.
23. Экэль С. М. Инфекционные заболевания на Украине / С. М. Экель. – 1927. – Харьков : Научная мысль. – 71 с.
24. Environmental Histories of the First World War / ed. by R. Tucker, T. Keller, J. McNeill. – Cambridge University Press, 2018. – 312 p.
25. Patterson K. D. Typhus and its control in Russia, 1870 – 1940 / K. D. Patterson // Medical History, 1993. – Vol. 37. – P. 361-381.
26. Wheatcroft S. Famine and epidemic crises in Russia, 1918 – 1922 : the case of Saratov / S. Wheatcroft // Annales de démographie historique, – 1983. – P. 329-352.